

Unesco Dünya Miras Listesi'ne Doğru Anavarza Antik Kenti

Veysel Özbey^{*}, Duygu Saban^{**}

Öz

Son yüz yılda başta Avrupa olmak üzere tüm dünyayı etkileyen iki dünya savaşı ve büyük yıkımlar yaşayan insanlık, yüzyıllar boyunca kurduğu yaşam alanlarının yok olması ile birlikte kent bilincine erişerek şehirler üzerinde korumacı bir yaklaşıma kavuşmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra koruma kuramında bütünlük koruma yaklaşımı ortaya çıkmış ve benimsenmiştir. Bu kapsamda devletlerin tanımladığı varlıklarının korunmasını teşvik etmek amacı ile UNESCO çatısı altında Dünya Miras Merkezi kurulmuş ve Üstün Evrensel Değer taşıdığı kabul görmüş varlıklar üzerinde korumacılığı arttırmak adına Dünya Miras Listesi (Asıl Liste, Kalıcı Liste) oluşturulmuştur.

Çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tanımladığı varlıklardan birisi olan Anavarza Antik Kenti'nin Dünya Miras Listesi başvurusu için UNESCO'nun belirlediği Üstün Evrensel Değer olarak tanınma kriterlerine ve varlığın özelliklerine göre Geçici Miras Listesi'nde yer alan diğer adaylar arasındaki öncelik durumu, antik kent tanıtılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, Anavarza'yı diğer aday varlıklar arasında öne çıkaran niteliklere ve Dünya Miras Listesi adaylık sürecinde eksik kalan yönlere odaklanılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda antik kentin Asıl Liste (DML)'ye alınma potansiyelinin yüksek olduğu belirlenmiş olmasına rağmen, adaylığında miras değerinden ziyade politik kararın belirleyici olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Anavarza Antik Kenti • UNESCO Dünya Miras Listesi • Üstün evrensel değer • Kültürel varlık

The Ancient City of Anazarbos Through The Unesco World Heritage List

Abstract

In the last century, two world wars affecting the whole world (especially Europe), and great demolition works which have caused destruction of living spaces established through the centuries have resulted in a conscious and conservative approach to historic cities. After the Second World War, an integrated conservation approach emerged and was adopted as part of conservation theory. Within this scope, the World Heritage Centre was established under the auspices of UNESCO and it has constituted the World Heritage List (Main List, Permanent List) to promote the protection of the assets displaying Outstanding Universal Value.

In this study, the priority status of the Ancient City of Anazarbos in its proposal to appear on the main (permanent) list by the government of the Republic of Turkey (according to asset properties and the criteria of recognition as an Outstanding Universal Value determined by UNESCO), was evaluated among the other candidates on the Tentative List by introducing the ancient city. The study focused on the qualities that make Anazarbos stand out among the other candidates, and, on the missing aspects of the World Heritage List nomination process. As a result of the research, it has been determined that the political decision process is more decisive than the inheritance value, although it has been determined that the ancient city has a high potential to be included in the Main List (WHL).

Keywords

Ancient City of Anazarbos • UNESCO World Heritage List • Outstanding universal value • Cultural heritage

* **Sorumlu Yazar:** Veysel Özbey (Doktora Öğrencisi), Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Adana, Türkiye. Eposta: veyselozbey@gmail.com.

** **Duygu Saban (Prof. Dr.),** Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Adana, Türkiye. Eposta: fduygu@cu.edu.tr.

Atf: ÖZBEY, Veysel; SABAN, Duygu, "Unesco Dünya Miras Listesi'ne Doğru Anavarza Antik Kenti", *Art-Sanat*, 11(Ocak 2019), s. 299-324. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.11.0014>

Giriş

Kültürel mirasın korunarak gelecek kuşaklara aktarılması düşüncesi saraylar ve dini yapılar özelinde 18. yüzyılda başlamış, Sanayi Devrimi ve sonrasında kentsel ölçekteki fiziksel değişim ve dünya savaşları sonucundaki büyük yıkımlar, miras alanlarının yeniden tanımlanması ve korumanın yapı değil alan ölçeğinde gerçekleşmesi gerektiği düşüncesini geliştirmiştir¹. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kültürel mirasın korunması örgütlü ve sistemli şekilde ve belirli ilkeler doğrultusunda tüm dünyada kabul görmüştür. Bu alandaki en önemli örgüt şüphesiz UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)'dur. 1945'te kurulan Birleşmiş Milletler Örgütü'ne bağlı olarak, 1946 yılında eğitim, bilim ve kültür alanındaki faaliyetlerin yürütülmesi amacıyla oluşturulan UNESCO, kültürel miras alanlarının korunmasına yönelik olarak ilkeler belirleyen, ICOMOS (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) ve ICCROM (Kültürel Varlıkların Korunması ve Onarımı Araştırma Merkezi) gibi danışma organları bulunan bir örgüttür. UNESCO tarafından dünya mirasına ilgi çekmek ve korunmalarını sağlamak amacıyla 1972 yılında Dünya Miras Komitesi kurulmuş ve Dünya Miras Listesi oluşturulmaya başlanmıştır. UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kabul edilen bir varlık, ortak dünya mirasına katılmakta ve dünya genelinde tanınırlığı artmaktadır.

Dünya Miras Listesi'ne kabul edilen varlıkların korunmasında sorumluluk, varlığı tanımlayan ülkeye ait olsa da korumanın takibi ve gözetimleri tüm dünyaya açıktır. Dünya Miras Listesi'ne alınan bir varlık UNESCO'dan teknik destek alabilmekte ve belirli koşullar altında Dünya Mirası Fonu'ndan faydalanabilmektedir². Ayrıca varlığın sahibi konumundaki halk üzerinde varlıkla ilgili bilinç oluşturarak varlığı korumanın gerekliliği ve takibi hakkında kamuoyu oluşturması da listeye dahil olmanın bir diğer getirisidir. Ziyaret edilecek bölgenin asıl listede yer alan varlık ya da varlıklar barındırması özellikle kültür turizmi gerçekleştiren ziyaretçilerin önemli bir bölümünde destinasyon seçimini etkileyebilmektedir³. Kültür turizminin bölgedeki yaygınlığı turizm faaliyetlerindeki kaliteyi yükseltebilmektedir⁴. Bu ve benzeri nedenlerle sözleşmeye taraf devletler kültür miraslarını listeye dâhil ettirmeyi önemsemektedir⁵.

1 ICOMOS, "Tarihçe", 2011, <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/>, Erişim Tarihi: 27 Kasım 2018.

2 Dünya Miras Fonu'ndan faydalanma ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Serap Akipek, "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi", *AÜHF Dergisi*, C. 50, S. 4, 2001, s. 31-37.

3 Kültür turizmi ve varlıklarla ilişkisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bob McKercher, Robert McKercher, Hilary Du Cros, *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*, Routledge 2000.

4 Turizm faaliyetlerinin kaliteli turizm pazarlamasıyla ilişkisi için bkz. Aylin Orbaşlı, *Tourists in Historic Towns: Urban Conservation and Heritage Management*, E & FN Spon, Londra 2000.

5 Diğer bazı nedenler için bkz. Yeliz Gögebakan ve Duygu Saban, "Dünya Miras Listesi ve Vespasianus -Titus Tüneli- Süreç Üzerine bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 55, Şubat 2018, s. 343.

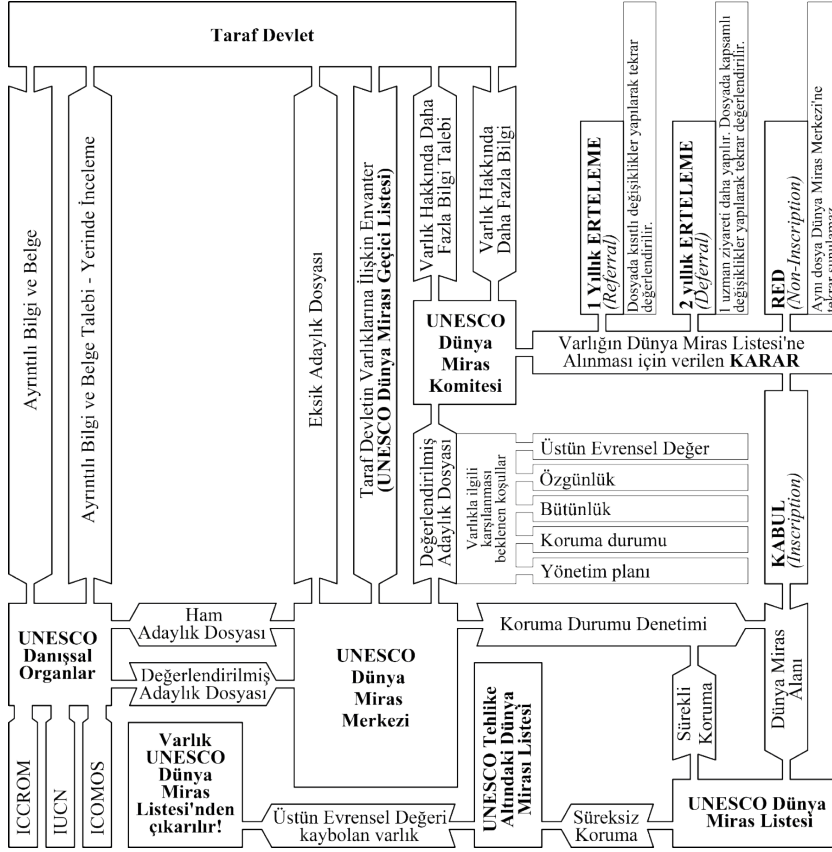
1972 tarihli Doğal ve Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, 14 Nisan 1982 tarih ve 2658 sayılı Kanunla Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından kabul edilmiş ve 23 Mayıs 1982 tarih ve 8/4788 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla onaylanmış, 14.02.1983 tarih ve 17959 sayılı Resmî Gazetede yayımlandıktan sonra yürürlüğe girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti ilk başvurusunu 1984 yılında gerçekleştirerek 1985 yılında üç varlığıyla Liste'ye dahil olmuştur.

Bu çalışmanın konusu 2014 yılında UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne alınmış olan Anavarza Antik Kenti'dir. Anavarza Antik Kenti'nin Dünya Miras Listesi'ne aday gösterilme potansiyelinin araştırılması amacıyla yürütülen çalışmada, Türkiye'den aday gösterilen ve Kalıcı Liste'ye giren diğer kültürel miras alanları ile Anavarza Antik Kenti karşılaştırılmış ve giriş sürecinde gelinen nokta incelenirken aynı noktaya erişen diğer varlıkların durumu da gözden geçirilmiştir. Böylece Antik Kent'in asıl listeye aday gösterilme olasılığı ve alanı ön plana çıkarabilecek faktörler sorgulanmıştır.

1. UNESCO Dünya Miras Listesi

Dünya Miras Komitesi, Doğal ve Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne (1972) Taraf Devletler arasından dört yılda bir yapılan seçimler sonucunda belirlenen 21 Taraf Devlet'ten oluşmaktadır. Komite bir aday varlığın *Dünya Miras Listesi*'ne veya *Tehlike Altındaki Dünya Miras Listesi*'ne alımı (G. 1) konusunda son kararını vermek için belirli prosedürleri takip eder. Geçici Listelerin oluşturulmasında varlıkların Dünya Miras Komitesi'nin belirlediği kriterlere uygunluklarına ek olarak tarihi, mimari ve kültürel bir takım özellikleri de dikkate alınmaktadır. Dünya Miras Listesi'ne kayıt için sunulacak varlıklarının yer aldığı Geçici Listelerini UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne iletmek, Sözleşme'ye taraf devletlerin sorumluluğudur. Bu listeler UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne ulaştığında yayınlanır ve Taraf Devlet hazırlıklarını tamamladığında varlıklara ilişkin adaylık dosyaları Dünya Miras Komitesi'ne sunulur⁶. Komite, hangi alanların Kalıcı Liste'ye alınabileceğine karar vermek üzere yılda bir kez toplanır.

6 Süreçle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Duncan Marshall, **Preparing World Heritage Nominations**, UNESCO, 2011.

G. 1: UNESCO Dünya Miras Listesi'ne Alınma Süreci Akış Diyagramı (Yazar tarafından üretilmiştir)

Aday gösterilen bir varlık, Dünya Mirası Sözleşmesi'nin öngördüğü iki danışal organ tarafından değerlendirilir: ICOMOS ve IUCN (Uluslararası Doğa Koruma Birliği). Üçüncü danışal organ olarak hükümetler arası bir kuruluş olan ICCROM görev almaktadır⁷.

Bir varlığın Dünya Miras Listesi'ne alınabilmesi için hazırlanan adaylık dosyasında, Üstün Evrensel Değer, özgünlük, bütünlük, koruma durumu ve yönetim planı⁸ gibi koşulların yerine getirilmesi beklenmektedir⁹. Üstün Evrensel Değer taşıdığı için kabul görmesi için ise varlığın, UNESCO tarafından tanımlanan altısı kültürel, dördü doğal olmak üzere toplam on adet kriterden en az birisini karşılaması gerekmektedir. Bu kriterler, Sözleşme metninin yanı sıra Dünya Mirası ile ilgili temel çalışma aracı

7 UNESCO, "World Heritage Centre", 2018, <http://whc.unesco.org>, Erişim Tarihi: 28 Kasım 2018.

8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Duncan Marshall, a.g.e.

9 Koşulların sağlanmasında dikkat edilmesi gereken önemli konularla ilgili bkz. Bernard M. Feilden ve Jukka

olan ve periyodik olarak kontrol edilen Dünya Miras Sözleşmesi'nin Uygulanmasına Dair Rehber'de (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*) açıklanmaktadır¹⁰.

1.1. Dünya Miras Listesi'nde Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 2018 yılı itibarı ile UNESCO Dünya Miras Listesi'nde (Kalıcı Liste) tanımladığı 18 adet varlığı yer almaktadır (Tablo 1). Kalıcı Liste'ye alınması için UNESCO'nun gerekli birimlerine başvuruda bulunduğu doğal ve kültürel varlıklarının (Geçici Liste'deki varlıklarının) toplamı ise 2018 yılı itibarı ile 77 adettir. Kalıcı Liste başvurusu için her sene, Uygulama Rehberi'nde belirtilen kurallar çerçevesinde iki adet (biri kültürel, diğeri doğal ya da karma miras alanı olmalıdır) varlık seçilir ve varlıklara ait adaylık dosyalarına yönetim planları eklenerek T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından T.C. UNESCO Daimi Temsilciliği aracılığı ile Paris'te yer alan UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne iletilir.

Tablo 1: Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ne Alınan Varlıkları¹¹

Yıl	Varlık	Karşıladığı Kriterler
1985	Kapadokya ve Göreme Milli Parkı	1, 3, 5, 7
1985	Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası	1, 4
1985	İstanbul'daki Tarihi Yerler	1, 2, 3, 4
1986	Hattuşaş: Hitit Başkenti	1, 2, 3, 4
1987	Nemrut Dağı	1, 3, 4
1988	Pamukkale ve Hierapolis Milli Parkı	3, 4, 7
1988	Ksantos-Letoon	2, 3
1994	Tarihi Safranbolu Şehri	2, 4, 5
1998	Troya (Truva) Antik Kenti	2, 3, 6
2011	Selimiye Camii ve Külliyesi	1, 4
2012	Neolitik Dönem Çatalhöyük Kalıntıları	3, 4
2014	Cumalıkızık Köyü	1, 2, 4, 6
2014	Bergama Antik Kenti	1, 2, 3, 4, 6
2015	Diyarbakır Surları ile Hevsel Bahçeleri	4
2015	Efes Antik Kenti	3, 4, 6
2016	Ani Arkeolojik Alanı	2, 3, 4
2017	Afrodisiyas	2, 3, 4
2018	Göbekli Tepe	1, 2, 4

2. Anavarza Antik Kenti

Anavarza (Anazarbos) Antik Kenti, Adana'nın Kozan İlçesi'nde, Dilekkaya Köyü içerisinde yer almakta (G. 2) ve Adana ili, Kozan ilçe merkezine 27,5 kilometre; Osmaniye ili, Kadirli ilçe merkezine 30,5 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.

Jokilehto, **Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites**, ICCROM, Roma 1998.

10 UNESCO, a.g.e.

11 UNESCO, a.g.e.

G. 2: Anavarza Antik Kenti'nin Görünümü (Pelin Emrahoğlu, 2016, www.altinschiradana.com. Fotoğraf, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

M.Ö. 1. yüzyılda Romalılar, Ceyhan havzasını kontrol altına almışlar ve bölgenin yönetimini vassal¹² kral statüsünde Tarkondimotos'a bırakmışlardır. M.S. 2. yüzyıl sonlarında antik dünyanın bölgedeki en önemli kentlerinden birisi haline gelen Anavarza'ya, M.S. 3. yüzyılda "Mētropolis¹³" unvanı ve üç kez de "Neokoros¹⁴"luk unvanı verilmiştir¹⁵. Antik kent, 8. yüzyıl boyunca Arap ve Bizans orduları arasında sık sık el değiştirmiş ve M.S. 796 yılında Arapların eline geçmiştir¹⁶. M.S. 11. yüzyılın sonlarında Antakya Krallığı'na bağlanan kent¹⁷, M.S. 12.-14. yüzyıllar arasında önce Kilikya Ermeni Baronluğu ve sonrasında Kilikya Ermeni Krallığı'na bağlı olarak kalmıştır. Memlukler tarafından 1375 yılında ele geçirilmesi ile birlikte kentteki yerleşim son bulmuştur¹⁸.

Anavarza'da yer alan kalıntılar arasında, yaklaşık 1500 metre uzunluğunda olan sur duvarı (yukarı şehir suru), sütunlu yol, hamam, kiliseler, tiyatro, amfiteyatro,

12 "Avrupa feodal sisteminde, derebeyine (feodal lord) hizmetleri karşılığında kendisine toprak ve köylü (yurtluk) tahsis edilen kişi". Bkz. Marc Leopold Benjamin Bloch, **Feodal Toplum**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1995.

13 "Ana kent" anlamına gelmektedir. Antik Yunan kolonilerinde önem sırası üst düzeyde yerleşim birimidir. Bkz. Alexander John Graham, **Colony and Mother City in Ancient Greece**, Manchester University Press, Manchester 1999.

14 Roma'da şehirlere verilen imparatorluk propagandası yapma hakkıdır. Bu hak şehirlere bizzat Roma İmparatoru tarafından verilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda 37 şehir neokoros hakkını kazanabilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Barbara Burrell, **Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors**, Vol. 9: Brill, Boston 2004.

15 TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014, "Anavarza Antik Kenti (Adana) [2014]", Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,93760/anavarza-antik-kenti-adana-2014.html> Erişim Tarihi: 15.04.2018.

16 İsmail Salman, "Adana'nın Antik Kentleri", **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Ed. Erman Altun, M. Sabri Koz, YKY Yayınları, İstanbul 2000, s. 178-201.

17 Ahmet Ünal, K. Serdar Girginer, **Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 424.

18 Hasan Buyruk, "Konumu Geçmişi ve Kimliği ile Anavarza", **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştır-**

Roma circusu¹⁹, suýolları ve kaya mezarları bulunmaktadır²⁰. Aşağı kenti güney, batı ve kuzey yönünde çevreleyerek koruyan surlar yaklaşık 2870 metredir ve güney karnadında üç girişli zafer takı yer alır.

Ayrıca M.S. 3. yüzyıla tarihlenen Thetys mozaiği²¹ ve bir Ortaçağ kalesi yer almaktadır (G. 3). **De Materia Medica** isimli beş ciltlik eseri 18. yüzyıla kadar birçok modern tıp fakültesinde temel eserlerden biri olarak okutulan dünyaca ünlü farmakolog Dioskurides'in Anavarza'lı olması²² ve bu coğrafyada yetişmiş olması da kent tarihi için oldukça önemlidir²³.

G. 3: Anavarza Antik Kenti'nin Vaziyet Planı (De Giorgi, "Hellenistic Founders, Roman Builders: Anazarbos in Cilicia", **Hellenismus in der Kilikia Pedia**, 2011, s. 126. Fotoğraf, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

maları Dergisi, C. 6, S. 3, 2016, s. 697.

19 Roma döneminde, içerisinde at ve araba yarışları yapılan ve bazı oyunların oynandığı özel yapıdır. Bkz. Secda Saltuk, **Antik Çağda Hipodromlar, Circuslar**, Ege Yayınları, İstanbul 2001, s. 1.

20 Işıl Polat Pekmezci, Çukurova Bölgesindeki (Kilikya) Bazı Tarihi Yapılarda Kullanılan Harçların Karakterizasyonu Ve Onarım Harçları İçin Öneriler, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 29.

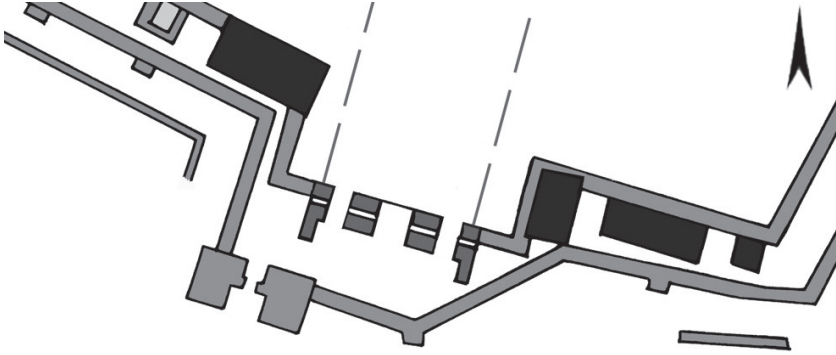
21 Thetys mozaikleri ve Anavarza'daki örneğinin karşılaştırmalı ve detaylı bir anlatımı için bkz. Şehnaz Eraslan, "Tethys and Thalassa in Mosaic Art", **Art-Sanat Dergisi**, S. 4, 2015, s. 1-13.

22 Sherman E. Johnsons, "Early Christianity in Asia Minor", **Journal of Biblical Literature**, C. 77, S. 1, Mart 1958, s. 10-11.

23 TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014, **a.g.e.**

2.1. Alakapı (Zafer Takı)

Antik kentin ana ulaşım arteri kuzey-güney doğrultusunda uzanan 34,8 metre genişliğindeki antik caddedir. Ortadoğu ve Anadolu'nun en geniş antik caddesi olarak kabul edilen²⁴ ulaşım aksının güney ucunda dünyadaki sayılı zafer taklarından birisi olan kentin tören kapısı yer alır. Zafer Takı, M. S. 3. yüzyılda Roma İmparatorluğu tarafından Perslere karşı kazanılan zaferi ölümsüzleştirmek için yaptırılmıştır (G. 4).

G. 4: Zafer Takı Planı (Posamentir, 2008, s. 100. Fotoğraf, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

Tak, 22,5 metre uzunluğunda ve 10,5 metre yüksekliğindedir (G. 5). Günümüze ulaşan bölümlerinden karakteristik özellikleri okunabilmektedir (G. 6). Yapının diğer bir adı da *Alakapı*'dır. Altı sütunu korint nizamında ve siyah granitten üretilmiştir. Geçiş kemerlerinde zengin süslemeler bulunur. "Alınlık ve arşitrav akantuslar, apireller, çiçeklerle süslenmiş aslan boğa kabartmaları ve eros süslemeleri dikkat çekmektedir"²⁵ (G. 7).

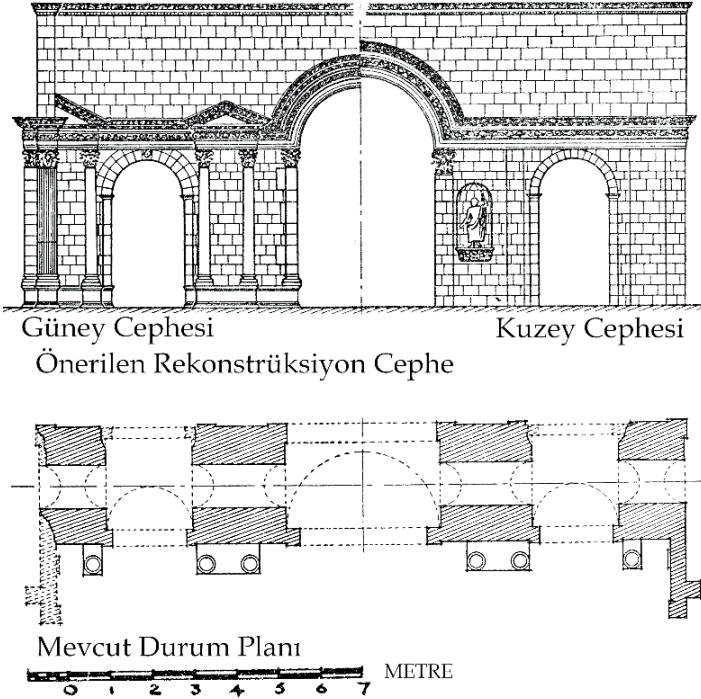
G. 5: Zafer Takı'nın 1905 Tarihli Görünümü (Bell, 1905. Fotoğraf, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

24 Mustafa H. Sayar ve Pelin Ercan, "Kilikya YüzeY Araştırmaları 2007", **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Haz. Fahriye Bayram ve Özme Adil, Ankara, S.1, Mayıs 2008, s. 75-84.

25 Hakan Can, 2016, "Bir Saklı Hazine: Anavarza Antik Kenti", **OTC news**. <http://www.otcnews.com.tr/bir-sakli-hazine-anavarza-antik-kenti/>, Erişim Tarihi: 06.05.2018.

G. 6: Anavarza Zafer Takı – Alakapı (Özbey, “Alakapı”, Anavarza-Adana, 2015)

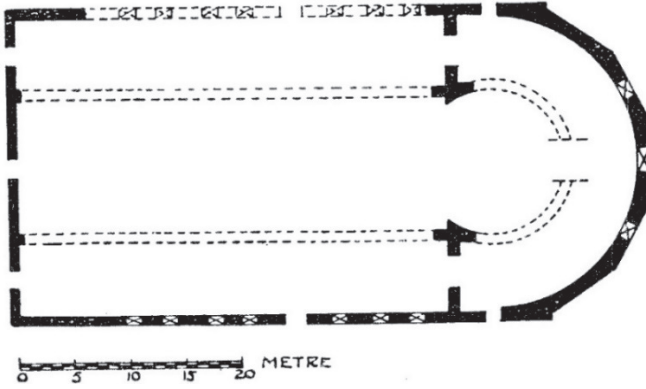

G. 7: Zafer Takı Planı ve Öneri Rekonstrüksiyon Cepheleri (Gough, 1952, s. 110. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

2.2. Anavarza Kiliseleri

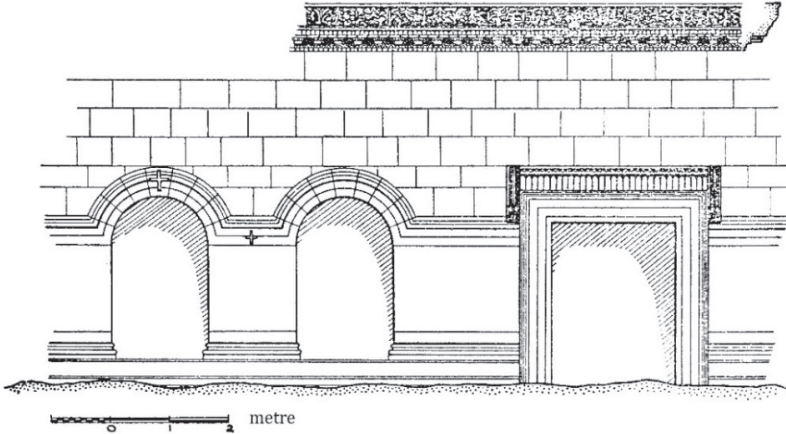
Anavarza Antik Kenti'nde dört adet kilise bulunmaktadır. Kent merkezinde yer alan Havariler Kilisesi, en önemli olanıdır (G. 8 ve G. 9). Deprem sonucu apsisin güney bölümü dışında çoğu yıkılan kilise, sütunları ve taş işlemleriyle dikkat çek-

mektedir²⁶. Güney duvarı düz olarak devrilmiştir. Narteksi bulunmamaktadır. Yapının tabanı 56,2 x 28,1 metredir. Kesme taştan inşa edilen kilisede şipolien (devşirme) malzemenin kullanıldığı tespit edilmiştir²⁷.

G. 8: Havariler Kilisesi Planı (Gough, 1952, s. 116. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

Havariler Kilisesi'nin apsisi dış tarafa beş bölümlü şekilde yansıtılmış ve her bölümün üzerinde süslemeler kullanılmıştır. Batı yönündeki duvarın üzerinde iki düz kemerli pencere ve iki metre genişliğinde bir ana kapı bulunan kilisenin üst örtüsü hakkında tam bir bilgi olmasa da, apsisin hemen üstünde bir yarım kubbe olduğu düşünülmektedir²⁸.

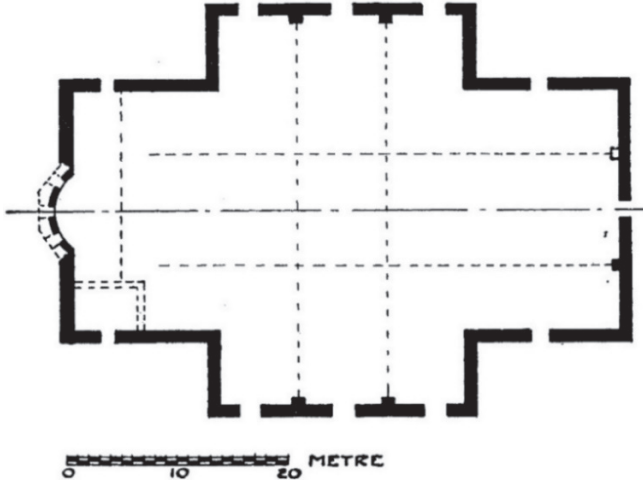
G. 9: Havariler Kilisesi Rekonstrüksiyon Çizimi (Gough, 1952, s. 117. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

26 Can, a.g.e.

27 Michael Gough, "Anazarbus", *Anatolian Studies*, C. 2, 1952, s. 116.

28 Gough, a.g.e., s. 116.

İkinci kilise Güneybatı Kilisesi'dir. Kilise, kentin batısında, batı giriş kapısının güneydoğusunda yer alır. Kilise günümüzde tamamıyla yıkılmış durumdadır ancak kalan izlerden ve çevreye dağılan mimari parçalardan, tamamıyla kesme taştan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kalan tek sıra taş dizisine bakılarak kilisenin 52 metreye yakın bir uzunluğa ve 24 metre civarında genişliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Haç planlı kilisenin on bir kapısı vardır ve narteksi yoktur. Kilise merkezinin her iki yanında, orta kısımdan doğuya doğru 24 metre uzunluğunda ve 7 metre genişliğinde transeptler uzanmaktadır. Kapıların beşi güney duvarında, beşi kuzey duvarında yer alırken batı duvarında doğrudan apsise yönelen tek bir kapı bulunur (G. 10). Kuzey kanadın ortasında bulunan ana kapının basit işlemeli kenger yapraklı parçaları yerlere dağılmış vaziyettedir. Apsisin kuzey tarafında bir odanın izleri algılanabilir olsa da yapının üst örtüsü hakkında fikir yürütmek güçtür²⁹.

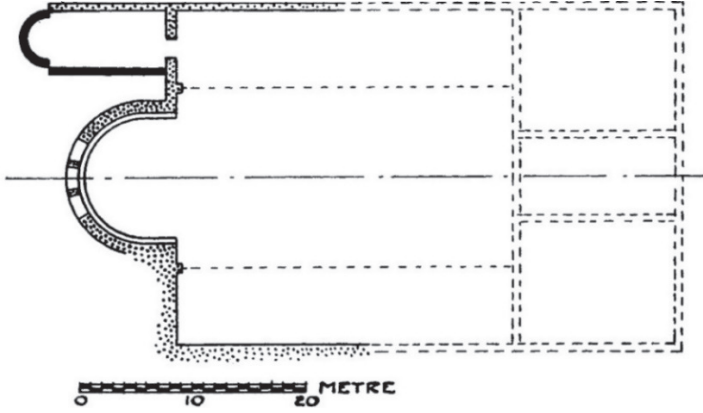

G. 10: Güneybatı Kilisesi Planı (Gough, 1952, s. 114. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

Üçüncü olarak Kaya Kilise, yukarı şehirde, kale surlarının güneyinde, nekropol alanı içerisinde bulunur. Kalker kayalıklar oyularak oluşturulmuş olan kilise günümüzde büyük oranda tahrip olmuştur. Taban alanı yaklaşık 43 x 29 metre olan kilisenin apsisinin dış tarafı dairesel forma sahiptir ve içeride bir oturak bulunur. Kalan izlerden apsisin üç pencere ile dışa açıldığı anlaşılmaktadır³⁰ (G. 11).

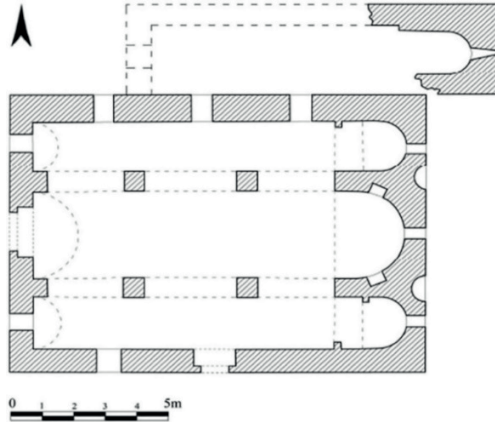
29 Gough, a.g.e., s. 113-114.

30 Buyruk, 2016, a.g.e., s. 704.

G. 11: Kaya Kilise Planı (Gough, 1952, s. 114. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

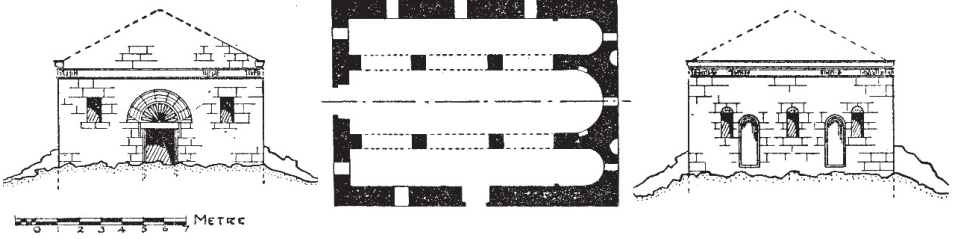
Son olarak Ermeni Krallarının Kilisesi, yukarı kentte, kalenin birinci bölümünde, avlu içerisinde yer almaktadır. Yapı, 13,1 x 9,7 metre ölçülerinde, üç nefli bazilikal planda oluşturulmuştur. Yapımında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Güneyde ve batıda birer giriş kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde güney kapısının tamamı yıkılmıştır. Batı kapısı ise büyük oranda hasar görmüştür. Yapının doğu cephesinde yapının ayrı bölüntülerine hizmet veren üç dar pencere bulunmaktadır (G. 12 ve G. 13).

G. 12: Ermeni Kralları Kilisesi ve Bizans Dönemi Şapeli Planı (Buyruk, 2016, s. 705. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

Günümüzde okunamayacak durumda olan Ermenice bir kitabe, yapıyı çepeçevre dolanmaktadır. Kuzey duvarının üst kısmında kitabenin bir kısmı algılanmaktadır. Kitabe ile kilisenin, Anavarza'nın başkentlik yaptığı devirde ülkedeki erken dönem

yöneticiler tarafından gömüt yeri yapıldığı anlaşılmaktadır. Kiliseye bitişik olan şapelden ise günümüze çok az bir bölüm ulaşmıştır. Şapelin batı girişi ve duvarından bir kalıntı bu bölüme dahildir. Yapının en iyi korunmuş bölümü ise doğu duvarıdır³¹.

G. 13: Şapelin Rekonstrüksiyon Çizimi (Gough, 1952, s. 126. Çizim, yazar tarafından düzenlemelerle iyileştirilmiştir.)

2.3. Kaya Mezarları

Anavarza Antik Kenti'nde bulunan kaya mezarları ve lahitler büyük önem taşımaktadır. Nekropol, akropolün eteklerinde, şehir surlarına yakın bir bölgede bulunmaktadır ve işlemeye elverişli çıplak kalker kayaların oyulmasıyla oluşturulmuştur. Oda mezarların haricinde münferit ve sabit lahit mezarlar nekropol alanında dağılmış durumdadır³². Hristiyanlık öncesine ait mezarlarda bazı değişik işlemler ve çiçek motiflerinin yanı sıra sunak yerleri de bulunmaktadır. Kaya mezarların en çok dikkat çekenlerinden birisi de şehrin kuzey yakasında yer alan Kral Tarkondimotos'un damadının mezarıdır. Üzerinde dans eden kadın figürleri ve kitabesiyle ilgi çekmektedir³³.

2.4. Antik Tiyatro ve Amfitiyatro

Kentin antik tiyatrosu, dönemin kültür seviyesi hakkında bilgi vermektedir. Tiyatronun dış duvarının ve oturma yerlerinin bir bölümü ayakta kalabilmiştir. Sahne kısmının taşları ise taşınmıştır. Şehir surlarının dışında, şehrin kuzey-güney aksında yer alan ana yolunun devamında bir de Amfitiyatro bulunmaktadır. Dövüşlerin gerçekleştirildiği düşünülen amfitiyatro, Anadolu'da bilinen üç "Colosseum"dan biri olarak tanımlanır. Tiyatro ile amfitiyatronun aralarında doğu-batı aksı üzerinde Roma circusu yer alır. Askeri atışların ve spor müsabakalarının burada yapıldığı varsayılmaktadır. Roma circusunun güney tribünü antik kenti saran dağ kümesinin güney bölümünün eteklerinde, kayadan oyularak yapılmıştır³⁴.

31 Hasan Buyruk, Sis'i (Kozan) Akdeniz'den Kapadokya'ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 153.

32 Orhan Aytuğ Taşyürek, "1973 Kilikya Araştırmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. 22, S. 1, 1975, s. 120 vd.; aktaran; Rifat Ergeç, "Anazarbus Antik Kenti ve Nekropolü", *Varia Anatolica*, C. 13, S. 1, 2001, s. 389-410.

33 Can, a.g.e.

34 Can, a.g.e.

3. Geçici Liste'de Anavarza Antik Kenti

Anavarza Antik Kenti, 15 Nisan 2013 tarihinde yapılan başvuru sonucunda 15 Nisan 2014 tarihinde UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Türkiye Geçici Listesi'ne kaydedilmiştir. Anavarza Antik Kenti için *Üstün Evrensel Değer* kabul kriterleri UNESCO'nun resmi internet adresi üzerinde, aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

Kriter (III) (Yaşayan veya yok olan bir kültür geleneğinin veya uygarlığın istisnai, ender rastlanan bir temsilcisi olması)

- İki bin yıldan uzun süredir yaşamakta olan Anavarza, çok çeşitli zamanlara ait farklı kültürel ve mimari unsurlar arasındaki etkileşimi yansıtır. Kültürel varlık Anadolu'da hüküm süren farklı uygarlıkların kalıntılarının bir birleşimi ancak her şeyden önce Kilikya bölgesinde kurulan Tarkondimotos Krallığı'nın kültürel izlerini taşıyan en büyük ve en önemli yerleşim yeridir.
- Anavarza, Roma Dönemi'nde üç kez "neokoros" unvanını almış ve imparatorluk kültürünü inşa etme ayrıcalığına sahip olmuştur. Ayrıca İmparator Septimius Severus tarafından "metropol" ilan edilmiş ve MS 204'ten itibaren Anavarza'da toplanmaya başlayan devlet meclisinde lider olarak nitelendirilmiştir. Kentte farklı tarihlerde, "Severea Olympia Epineikia", "Severea Philadelphia" ve "Dekios Oikumenikos" gibi imparatorların onurlandığı festivaller ve spor oyunları düzenlenmiştir.
- Anavarza kentinin coğrafi özellikleri ve iklim koşullarından doğan ihtiyaçların bir sonucu olarak, geniş bir bölgede (Roma'dan İsrail'e) yüksek saygınlıkta yerel bir dağ tanrısı kültü olan Zeus Olybris / Olybreus kültürünün merkezi olduğu epigrafik olarak kanıtlanmıştır. Zeus'un en önemli kültlerinden biri olan "Zeus Olybris / Olybreus" tapınağı, şehir merkezinde bulunduğu yerde açığa çıkmayı beklemektedir³⁵.

Kriter (IV) (İnsanlık tarihinin önemli bir aşamasını veya aşamalarını gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütünün veya peyzajın istisnai bir örneği olması)

- Antik dönem spor oyunlarının düzenlendiği Roma circusu (stadyum ve hipodrom) ve amfi tiyatro gibi mimari yapıların bir şehirde aynı anda bulunması normal şartlar altında ender rastlanılmasından dolayı değerli örnekler arasındadır.
- Özellikle dikkat çekilerek bahsedilen mimari kalıntılar; Zafer Takı (Alakapı), sütunlu yollar (Cardo Maximus), amfi tiyatro ve su kemerleri, Roma mimarisi ve yapım teknolojisinin olağanüstü örneklerindedir.
- Kent duvarları, boyutları ve durumları ile ön plana çıkmaktadır. Böylesine uzun surlarla tamamen çevrili bir kale, Anadolu'da neredeyse yoktur.
- Kilikya Ovası'ndaki Roma döneminden kalma tek zafer takı olan Alakapı, ortada ana kemer ile yaya trafiğini, her iki ucunda daha küçük kemerlerle de araç trafiğini sağlamak üzere tasar-

35 UNESCO, a.g.e.

lanmıştır. Sonuç olarak, 1800 yıl öncesine kadar, hem şehre giriş kapısı hem de araç ve yaya trafiğini aynı anda çift yolla tanımlayan muhteşem bir tasarım örneği ortaya koymaktadır.

- Kentin doğusunda yer alan 4000 m uzunluğunda ve 200 m yüksekliğindeki kayalığın ortasında yer alan geçit, antik kent Flaviapolis'e kestirme bir yol oluşturmaktadır. Yolları kısaltmak ve kentler arasındaki taşımayı kolaylaştırmak için tasarlanan geçit, büyük ölçekli iş gücünün yanı sıra yaratıcı bilgi birikimi de gerektiren bir başyapıt olarak kaya kütleli üzerinde açılmıştır.
- Şehrin içinden geçen ana cadde ve ona dik olarak saplanan destelerce ikincil yol ile elde edilen ızgara sokak tasarımı muhteşem bir kentsel planlama ortaya koymaktadır.
- Kale ve akropol yerleşimi ile kent arasındaki bağlantı, ana kaya üzerine oyulan düzinelerce kaya merdiveni aracılığıyla sağlanmıştır. Büyük ve görkemli akropol zirvesine, şehir merkezi ile yüksekte yer alan kayalık zirve şehri arasında muhteşem bir bağlantı oluşturarak maksimum arazi kullanımına olanak tanıyan, bu sayısız kaya merdivenleri aracılığıyla erişilmesi benzersiz bir kent örneği sergiler.
- Yunan tanrıları arasında önemli bir yeri olan deniz tanrıçası Tethys, Antiocheia ve Zeugma'daki en eski Tethys mozaiklerinde Oceanoc'un eşi olarak görülmektedir. Tethys figürlerinin MS 3. yüzyılın ikinci yarısına ait örneklerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. En önemli değişikliklerden biri, Tethys'in Oceanus olmadan tasvir edilmesi ve Thalassa'ya dönüşmesidir. Bu dönemde Yunan denizinin kişileştirilmiş duruşu olarak bilinen Thalassa mozaiklerinin var oluşu, MS 4. yüzyılın ortalarından sonradır. Thalassa, mozaiklerde Ketos ile birlikte, kafasında istakoz kısıkaçları ve omzunda çarkla tasvir edilir. Buna göre, Thalassa'nın en eski örneğinin Anavarza'da olduğunu ve Tarsus'ta (Türkiye), Philipopolis'de (Suriye), Madaba'da (Ürdün) ve Jaen'de (İspanya) modellendiğini söylemek yanlış olmayacaktır³⁶.

Kriter (VI) (İstisnai evrensel önem taşıyan sanatsal veya edebi eserler, inançlar, fikirler, yaşayan gelenekler ve olaylarla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olması -Komite bu kriterin tercihen diğer kriterler ile birlikte kullanılması gerektiğini kabul etmektedir-)

- Varlık, İmparator Neron döneminde orduda görev yapan dünyaca ünlü farmakolog Anavarzalı Dioskurides'in doğum yeridir. Onun beş ciltlik De Materia Medica eseri 18. yüzyıla kadar modern ülkelerdeki tıp fakültelerinde temel öğretilerden birisi olmuştur.
- Dioskurides çalışmasında, 1000 ilaç ve 4740 farklı kullanım alanını tanıtmıştır. Herodot ve Hipokrat gibi özel bir isim olan Dioskurides, bu titiz çalışmanın sonucunda dünya çapında saygı görmüş ve "Farmakolojinin Babası" olarak tanınmıştır. Söz konusu eser Arapça, Süryanice, İbranice, Farsça, Yunanca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca'ya çevrilmiştir³⁷.

Antik Kentteki yukarıda belirtilen tüm kalıntılar belgelenmiş ve sit alanı üzerinde konumlandırılmıştır. Ancak varlığın çoğunluğu Ceyhan Nehri'nin yatağı altındadır ve arkeolojik çalışmalar ancak 2012 yılında başlatılabilmektedir. Varlık, 1981 yılında ar-

36 UNESCO, a.g.e.

37 UNESCO, a.g.e.

keolojik koruma alanı olarak ulusal envanterde tescil edilmesinden bu yana, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'na uygun bir şekilde korunmuştur.

UNESCO'nun ana internet sayfasında³⁸, Anavarza Antik Kenti ile ilgili aşağıdaki değerlendirme yapılmıştır:

Varlık, mimari ve yapısal kapasite ve barındırdığı yapı stoku açısından büyük potansiyel taşıyor olsa bile mevcut durumundan dolayı çağdaşlarıyla doğru karşılaştırmalar yapabilmek için destek çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer özdeş varlıklar ile karşılaştırıldığında çıkarılan tekil yapılar, alanın benzerleri arasındaki önemi ve özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Örneğin, Anadolu'daki benzer amfi tiyatro örnekleri sadece Bergama ve Kyzikos'da görülür. Alakapı ise, Kilikya Ovası'nda Roma döneminden kalma yegâne zafer takıdır. Böylesine uzun surlarla tamamen çevrili bir kale, Anadolu'da neredeyse yoktur. Sonuç olarak, yüzeydeki kalıntılara dayanılarak, kentin dünyanın sadece bu bölgesinde yaşayan belirli bir medeniyetin kültürel izlerini taşıyan Anadolu'nun en görkemli kültür merkezlerinden biri olduğunu iddia etmek mümkündür.

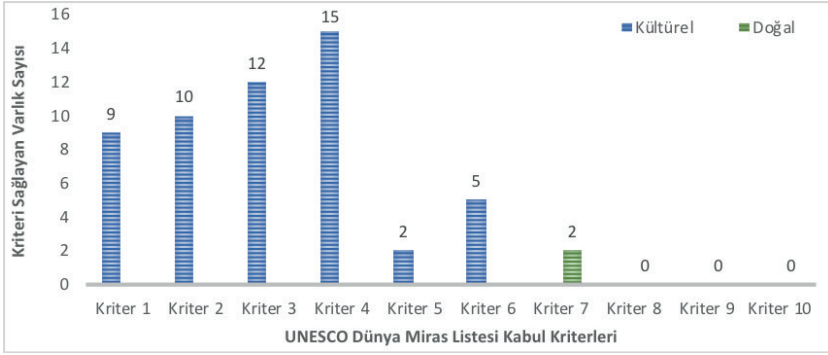
Söz konusu metinde bütçe ve çalışan sayısında artış gibi desteklerle arkeolojik kazı çalışmalarına verilen önemin arttırılmasının, Yönetim Planı Taslağı ve Yönetim Planı'nın hazırlanmasının, gerekli politik teşviklerin arttırılmasının ve yerel turizm potansiyellerinin araştırılarak geliştirilmesinin gerektiği vurgulanmıştır.

3.1. Dünya Miras Listesindeki Türkiye Cumhuriyeti Devleti Varlıkları ve Anavarza

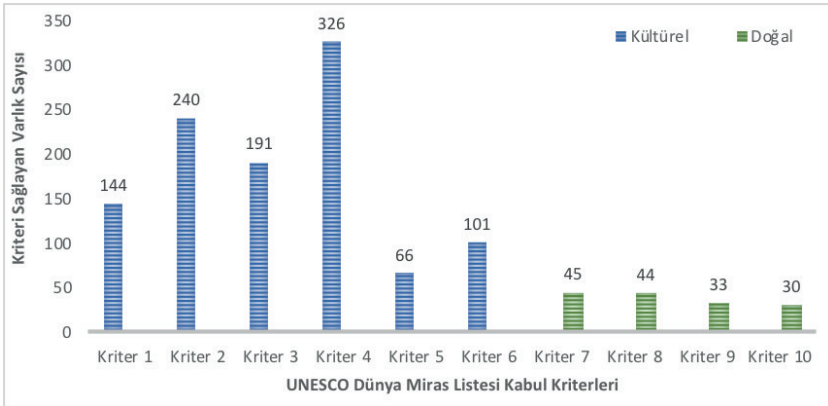
Anavarza Antik Kenti'nin asıl listeye kabul edilme potansiyeli hakkında bir bilgi vermesi açısından aynı kriterleri sağlayan mevcut kabul görmüş varlıklar çalışma kapsamında incelenmiştir. Bu çerçevede Türkiye, Türkiye'nin yer aldığı bölge olduğu için Avrupa ve Kuzey Amerika ve dünya geneli başlıkları altında kriterlere göre varlık sayısı araştırması yapılmıştır. Analizde her bir kriter için kalıcı listede o kriteri sağlayan toplam varlık sayısı incelenmiştir.

Türkiye'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki varlıklarının listeye kabul kriterlerine göre dağılımı üzerine yapılan inceleme, ülkenin bulundurduğu varlıklarına karşı dönemlik anlayışı ve yaklaşımı hakkında fikir oluşturabilmek adına önemli veriler sunmaktadır. Tablo 2'de görüldüğü gibi 2018 yılında kalıcı listede yer alan varlıklar arasında Kriter 3 ve Kriter 4'ü sağlayan varlıklar çoğunluktadır. Kalıcı Liste'deki doğal varlıkların tamamı Kriter 7'den Liste'ye girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 2018 yılı itibari ile Liste'de "doğal varlık" kategorisinde bir varlığının bulunmaması, Kriter 8, 9 ve 10'u karşılayan herhangi bir varlığının Kalıcı Liste'de temsil edilememesi ile sonuçlanmıştır.

38 UNESCO, a.g.e.

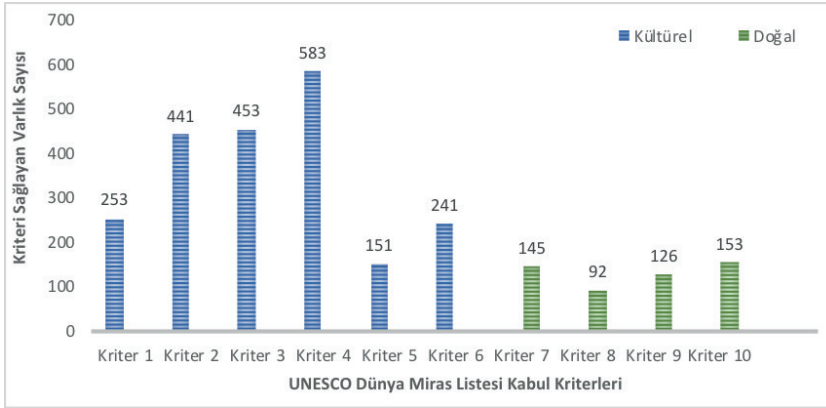
Tablo 2: Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki Varlıklarının Sağladığı Kriterler³⁹

Türkiye, UNESCO tarafından yapılan grupta Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri ile aynı kategoride yer almıştır. Bu grupta söz konusu varlıkların hangi kriterler esas alınarak Dünya Miras Listesi'ne dahil edildiği incelendiğinde (Tablo 3) Kriter 4'ün Türkiye'nin varlıklarında da olduğu gibi en fazla aranan kriter olduğu anlaşılmaktadır. Bu kriter “İnsanlık tarihinin önemli bir aşamasını veya aşamalarını gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütünü veya peyzajın istisnai bir örneği olması” olarak tanımlandığından, insanlık tarihinde istisnai bir önem taşıyan kültür varlıkları Türkiye’de olduğu gibi Avrupa ve Kuzey Amerika’da da en fazla Kalıcı Liste’ye dahil edilen varlıklardır. Bu durum dünyadaki tüm kültür mirası için de geçerlidir (Tablo 4).

Tablo 3: UNESCO Dünya Miras Listesi'nde Avrupa ve Kuzey Amerika Bölgesi'ndeki Varlıkların Sağladığı Kriterler⁴⁰

39 Veriler; UNESCO, a.g.e.

40 Veriler; UNESCO, a.g.e.

Tablo 4: UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki Tüm Varlıkların Sağladığı Kriterler⁴¹**Tablo 5:** Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, Avrupa ve Kuzey Amerika Bölgesi'nin ve Dünya Geneli'nin Liste'deki Toplam Varlıkları ve Varlıkların Karşılıdığı Kriterlerin Oranları⁴²

	Anavarza		Türkiye		Avrupa ve Kuzey Amerika		Dünya Geneli	
		%	Varlık Sayısı	%	Varlık Sayısı	%	Varlık Sayısı	%
Kriter 1		0	9	50	144	27,9	253	23,2
Kriter 2		0	10	55,6	240	46,5	441	40,4
Kriter 3	•	100	12	66,7	191	37	453	41,5
Kriter 4	•	100	15	83,3	326	63,2	583	53,4
Kriter 5		0	2	11,1	66	12,8	151	13,8
Kriter 6	•	100	5	27,8	101	19,6	241	22,1
Kriter 7		0	2	11,1	45	8,7	145	13,3
Kriter 8		0	0	0	44	8,5	92	8,4
Kriter 9		0	0	0	33	6,4	126	11,5
Kriter 10		0	0	0	30	5,8	153	14,0
Toplam Varlık		100	18	100	516	100	1092	100

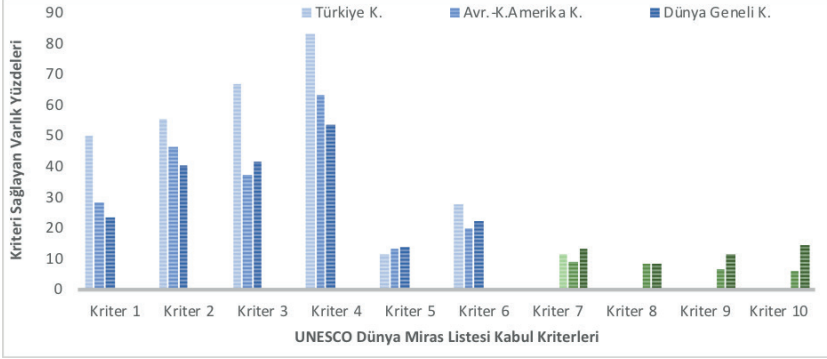
UNESCO tarafından Kriter 6, yalnız başına kabul görse bile öncelikli tercih, ortak kriterler arasında yer almasıdır. Bu sebeple varlık için belirleyici olan 1, 2, 3, 4 ve 5 numaralı kriterlerdir. Bu bağlamda Anavarza Antik Kenti'nin sağladığı Kriter 3 ve 4, *Türkiye ve Dünya Geneli*'nde en çok kabul gören kriterlerdir (Tablo 4, 5 ve 6). *Avrupa ve Kuzey Amerika bölgesinde* Kriter 4, %63,2 ile en çok kabul gören kriter iken, Kriter 3 sıralamada Kriter 2'nin ardından üçüncü sırada yer almıştır (Tablo 5). Bu açıdan *Dünya Geneli* verilerinden ayrılmaktadır. *Türkiye genelinde* Kriter 4'ün %83,3 ile ilk sırada, Kriter 3'ün ise %66,7 ile ikinci sırada yer alması ülkede en fazla Kriter 3: “Yaşayan veya yok olan bir kültür geleneğinin veya uygarlığın istisnai, ender rastlanan bir temsilcisi olması” ile Kriter 4: “İnsanlık tarihinin önemli bir aşamasını veya aşamalarını gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütünü”

41 Veriler; UNESCO, a.g.e.

42 Veriler; UNESCO, a.g.e.

veya peyzajın istisnai bir örneği olması” ölçütlerinin benimsendiğini göstermektedir. Bu durumda 3, 4 ve 6 numaralı kriterler ile Geçici Liste'ye alınan Anavarza Antik Kenti'nin Dünya Miras Listesi'ne alınma ya da önerilme ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 6: Kalıcı Liste'deki Varlıkların Kendi Kategorilerindeki Tüm Varlıklara Oranı⁴³

Kriterleri sağlayan Kalıcı Liste'deki varlıkların kendi kategorilerindeki tüm varlıklara oranı yüzde olarak Tablo 6'da verilmiştir. *Türkiye* varlıklarından Kalıcı Liste'ye kabul edilmiş olanlarının Kriter 1, 3 ve 4'ü karşılama oranları, *Avrupa ve Kuzey Amerika Bölgesi*'ne ve *Dünya Genel*'ine göre oldukça fazladır. Kriter 2 ve Kriter 6'yı karşılayan varlık oranının da her iki kümeden büyük olduğu görülmektedir. Bunun başvurulacak varlık özelliklerinden mi yoksa varlıkların kabul şartlarından mı kaynaklandığını anlayabilmek amacıyla Geçici Liste temelinde de benzer analizler gerçekleştirilmiştir. İncelemede Türkiye'nin doğal varlıklarının Kalıcı Liste'ye girişinde bir eksiklik görülmüştür. Sadece Kriter 7'yi sağlayan varlıkların oranında diğer grup oranları ile bir denge söz konusudur ve bu denge karma varlık olarak kültürel varlıklarla bir arada karşımıza çıkmaktadır. *Üstün Evrensel Değer* olarak doğal varlık kriterlerini sağlayan varlıkların yalnız başlarına Liste'de temsiliyet oranına bakıldığında ise Türkiye'nin geride kaldığı görülmektedir. Bu durumun coğrafyadaki doğal varlık yetersizliğinden kaynaklanması mümkün olmadığından politik nedenlerin sonucunda gerçekleştiği düşünülebilir.

Anavarza Antik Kenti, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Türkiye Cumhuriyeti Devleti varlıklarından aynı kriterleri karşılayan Bergama (Phergamon, Pergamon), Efes (Ephesus) ve Afrodiasias (Aphrodisias) antik kentleri ile karşılaştırıldığında, tüm kentlerin antik dönemde önemli yerleşim yerleri olduğu anlaşılmaktadır. 2014 yılında Dünya Miras Listesi'ne alınan Bergama Antik Kenti Helenistik Dönem-

43 Veriler; UNESCO, a.g.e.

de başkentlik yapmış bir “polis”tir⁴⁴ ve 19. yüzyılda başlayan kazılar sonucunda kent iki bölümden oluştuğu tespit edilmiştir⁴⁵. Roma circusu bulunmayan kentin Helenistik Dönem’de ve Roma Dönemi’nde inşa edilmiş tapınakları, sunakları, tiyatroları bulunmaktadır. 2015 yılında listeye dâhil edilen Efes Antik Kenti ise 9000 yıl kesintisiz olarak yerleşime sahne olmuş önemli bir liman kenti, aynı zamanda kültürel ve ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir merkezdir⁴⁶. Efes Antik Kenti, Helenistik ve Roma Dönemi’nin dini, kentsel planlama ve mimarlık tarihi hakkında çok önemli bilgiler sunan simgeleri barındırmaktadır. Antik Dönem’in yedi harikasından birisi olarak MÖ 8. yüzyılda inşa edilen kült merkezi Artemision, MS 431 yılında Ekümenik Konsül’ün gerçekleştirildiği Meryem Kilisesi, Hz. İsa’nın havarilerinden (Efes’te Yahya İncili’ni yazan) St. John’ın mezarı ve üzerine inşa edilen Bazilika gibi Erken Hristiyanlık Dönemi yapıları, Hristiyanlar için bir hac yeri olan Meryem Ana Evi ve Beylikler dönemi İslâm yapıları bu simgelerin en iyi örnekleridir⁴⁷. 2017’de Dünya Miras Listesi’ne alınan Afrodisias Antik Kenti ise Anavarza gibi Roma Dönemi’nde önem kazanan, heykeltıraşları ile ünlü⁴⁸ ve 7. yüzyılda “Stravpoli” (Haç Kenti) unvanını alan bir kenttir⁴⁹. Anavarza’yı önemli kılan antik Roma circusunun Anadolu’daki bir diğer örneği de Afrodisias’ta bulunmaktadır. Bu inceleme sonucunda, uygarlık tarihindeki yeri, bölgedeki önemi, tıp tarihindeki yeri ve Roma İmparatorluğu’nun kent planlama anlayışını tüm öğeleriyle anlatması sebepleriyle Anavarza’nın Dünya Miras Listesinde olması gerektiği düşüncesi desteklenmiştir.

1985 yılından bugüne Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kültür varlıklarını UNESCO Dünya Miras Listesi’ne aldırma çabasına bakıldığında (Tablo 7), ilk dört yılda özellikle 1, 2, 3 ve 4 numaralı kriterleri karşılayan kültür varlıkları ile başvurulduğu, ancak 3 ve 4 numaralı kriterlerin her zaman öncelikli olduğu görülmektedir. Tablo 7’de dikkat çeken diğer bir konu 1989 ile 2010 tarihleri arasında yeterli çaba gösterilmediği için asıl listeye sadece iki varlık dahil edilebilmiştir. 2014’te hız kazanan çalışmaların sonucu yukarıda bahsedilen üç antik kent, son dört yılda listeye dâhil olmuştur.

44 Anonim, “Hellenistik Dönem Krallık Başkenti: Pergamon”, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 2014, <http://arkeoloji.cbu.edu.tr/kazi-ve-yuzey-arastirmalari/pergamon.9365.tr.html>, Erişim Tarihi: 04.04.2018.

45 Felix Pirson, “Pergamon Antik Kenti”, Çev. Zeynep Yılmaz, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.28, Temmuz 2012, s.116 vd.

46 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, “Efes (İzmir)”, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2015, Erişim tarihi 04.04.2018, (<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44404/efes-izmir.html>).

47 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015, **a.g.e.**

48 Rahmi Atalay, “Afrodisias Heykel Okulu”, *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.3, 2014, s.140-149.

49 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, “Afrodisias Antik Kenti (Aydın)”, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2017a, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44400/afrodisias-antik-kenti-aydin.html>, Erişim Tarihi: 04.04.2018; Anonim, “Aphrodisias Tarihesi ve İlk Kazılar”, 2017, <http://www.aphrodisias.org/aphrodisias-tarihcesi-ve-ilk-kazilar>, Erişim Tarihi: 04.04.2018; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ““Afrodisias”, Aydın İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, 2017b, <http://www.aydinkulturturizm.gov.tr/TR,64400/afrodisias.html>, Erişim Tarihi: 04.04.2018.

Tablo 7: Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'nde Kültürel Varlıklarının Liste'ye Kabul Edildikleri Yıllara Göre Karşıladıkları Kriterler⁵⁰

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Toplam	Yüzde %	Anavarza			
Kriter 10																																			0	0				
Kriter 9																																					0	0		
Kriter 8																																					0	0		
Kriter 7	•			•																																	2	4		
Kriter 6														•																•	•	•					5	9	•	
Kriter 5	•									•																											2	4		
Kriter 4	•	•	•	•						•																		•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	15	27	•
Kriter 3	•	•	•	•										•														•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	12	22	•
Kriter 2	•	•	•							•				•																•	•	•	•	•	•	•	•	10	18	
Kriter 1	•	•																									•			•								9	16	

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Dünya Mirası Geçici Listesi'nde yer alan 77 varlığı ile Anavarza Antik Kenti'nin karşıladığı kriterler karşılaştırıldığında, Kent'in karşıladığı 3, 4 ve 6 numaralı kriterleri karşılayan iki antik kentin olduğu görülmektedir. Bu durumda Türkiye Cumhuriyeti Devleti zengin tarihi geçmişini yansıtan kültür varlıklarından Dünya Miras Listesine yazdırmak adına, varlıklarının en çok karşıladığı kriterler olan 3 ve 4 numaralı kriterler ile eşzamanlı olarak 6 numaralı kriteri karşılayan antik adaylardan birisini seçmek zorunda kalırsa, seçim Anavarza Antik Kenti, Assos Antik Kenti ile Priene Antik Kenti arasında olmalıdır (2018).

2017 yılında Geçici Liste'ye alınan Assos Antik Kenti'nin tarihsel süreci M.Ö. 6. yüzyıl'a dayanmaktadır⁵¹. Çanakkale'nin Behramkale Köyü sınırlarında yer alan Assos Antik Kenti'nin Ege Denizi'ne doğrudan bağlantısı vardır. Kentin ilk yerleşimi M.Ö. 2. binyıla kadar uzanmaktadır. Ancak kentin gelişim gösterebilmesi M.Ö. 7. yüzyıla kadar çok mümkün olmamıştır. Bu tarihten itibaren ise bir ada olan Lesbos'un *Methymna* kentinden göçmenlerin gelmesi kent için önemli bir şans olmuştur. Kentin M.Ö. 4. yüzyılda gerçekleşen büyük imar hareketleri ile birlikte gelişiminde artış olmuştur. Ünlü filozof Aristoteles, bu dönemde bir süreliğine Assos'ta kalmış ve burada bir felsefe okulu kurmuştur. Antik kenti kültürel açıdan değerli kılan bir diğer tarihsel olay ise M.S. 56/57 yıllarında Aziz Paulos'un kente gerçekleştirmiş olduğu ziyaretidir⁵². Assos'un birisi doğuda diğeri batıda yer alan iki girişi bulunmaktadır. Güneye bakan teraslı yapılaşma ile kurgulanan kenti toplam uzunluğu 3100 metre

50 Veriler; UNESCO, a.g.e.

51 Eylem Aktepe, "Assos Antik Kenti". Görülecek Yerler, Assos Rehberi, 2017, http://www.assosrehberim.com/nm-Assos_Antik_Kenti-ep-100, Erişim Tarihi: 10.04.2018.

52 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Assos Arkeolojik Alanı (Çanakkale) [2017]", Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2017c, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,181113/assos-arkeolojik-alani-canakkale-2017.html>, Erişim Tarihi: 04.04.2018.

olan sur duvarları korumuştur. Bu duvarların bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Denizden 235 metre yükseklikte bulunan Akropol'de yer alan Athena Tapınağı, Arkaik Çağ'da Anadolu'da Dor üslubunda üretilen tek örnektir. Denize doğru inildikçe agora, gymnasium, bouleuterion ve nekropol sıralanmaktadır⁵³.

2018 yılında Geçici Liste'ye alınan Priene Antik Kenti, Aydın İli, Söke İlçesi sınırları içerisinde bulunur. Izgara planlı kentteki bazı yapılaşmalar; limanlar, geniş caddeler, akropol, tiyatro, agora, gymnasium, antik tapınaklar, 31 adet dükkan, 400 adet hanedir⁵⁴. Yaklaşık 2500 metre uzunluğunda sur duvarları ile çevrelenmiştir⁵⁵. Kent, Yunanistan'ın Yedi Bilgesi'den biri ve İyon Federasyonu'nun bir akıl hocası olan filozof Bias'ın memleketidir. Bias'ın Priene'de kurduğu akılcı felsefi gelenek kenti, sonraki yüzyıllarda Yunan dünyasının spiritüel-entelektüel merkezlerinden birisi haline getirmiştir⁵⁶. Kentin, eğimli araziye akılcı oturmuş, ortogonal Hippodamos kentleşme çözümleri kent planlamada önemli bir örnektir. Yapılaşmadaki mimari incelikler burada dönemin önemli mimarlarının eser ürettiklerini düşündürmektedir.

Anavarza Antik Kenti, Priene ve Assos Antik Kenti ile karşılaştırıldığında Anavarza, Roma Dönemi'nde önemli bir yerleşim yeri iken, Assos'un bağımsız ancak Roma İmparatorluğu ile iyi ilişkileri kuran bir kent olduğu, Priene'nin ise daha sonraları İyonya hakimiyetine geçen bir Karia kenti olduğu, her üç kentte de önemli yapı türlerinin yer aldığı görülmektedir. Anavarza 4400 metre (2900 metre aşağı kentte, 1500 metre yukarı kentte) uzunluğunda bir sur duvarı ile çevrilmiş iken Assos 3100 metre; Priene 2500 metre uzunluğunda bir sur duvarı ile çevrilmiştir. Anavarza ve Assos'u, Aziz Paulus'un ziyaret ettiği düşünülmektedir. Anavarza Antik Kenti dünyaca ünlü farmakolog Dioskurides'in doğum yeri iken, Priene ünlü filozof Bias'ın memleketidir. Bir başka ünlü felsefeci Aristoteles ise M.Ö. 347-345 yılları arasında Assos'ta yaşamış ve burada bir felsefe okulu kurmuştur. Ancak Priene ve Assos'a kıyasla Anavarza, daha uzun süre yerleşik hayatın sürdüğü bir kent olduğundan kentteki kültür mirası tek bir uygarlığı ya da dönemi yansıtmamakta, çeşitlilik göstermektedir (özellikle dinler tarihinde). Sonuç olarak her üç antik kenti diğer kentlerden ayıran ve kendilerine özgü tarihi ve kültürel değerleri bulunmaktadır.

4. Değerlendirme ve Öneriler

UNESCO Dünya Miras Listesinde yer alan Bergama, Efes ve Afrodisias Antik Kentleri ile Geçici Liste'de yer alan Priene Antik Kenti ve Assos Antik Kenti, Ana-

53 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017, a.g.e.

54 Ece Yüksel, 17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2012, s. 79-86.

55 R. Onur İbci, "Priene Antik Kenti", arkeopolis.com, 2016, <http://arkeopolis.com/priene-antik-kenti/>, Erişim Tarihi: 30 Kasım 2018.

56 UNESCO, a.g.e.

varza Antik Kenti ile aynı gerekçelerle listeye aday gösterilmiştir. Ancak Anavarza Antik Kenti, diğerlerinden daha geniş, dünyada ender görülen büyüklükte bir alana yayılan antik kent kalıntılarını barındırmaktadır. Üstelik kentte amfityatro, Roma Circusu, Zafer Takı gibi eşine nadir rastlanıy yapıların yer alması ve çok geniş bir ana caddesinin bulunması kentin kuruluş yıllarında ne kadar önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Antik Çağ'da bir spor ve festival merkezi olan kent, Kilikya Ermeni Krallığı Dönemi'nde ise bir inanç merkezi haline gelmiştir. Bünyesinde bulunan bir Roma Dönemi tapınak ve kiliselerden dört tanesi hakkında bilgiler mevcut iken devam eden çalışmalar kentin sanıldığından çok daha önemli bir inanç merkezi olduğunu düşündürmektedir.

Ayrıca antik kent, Adana İli'nin tek aday varlığıdır. Akdeniz sahil bandı boyunca Mersin İli'nden Antalya İli'ne kadar birçok varlık aday gösterilmiştir. Ege Bölgesi'nde de sahil bandı boyunca birçok aday varlık yer alır. Fakat Anavarza Antik Kenti'ne yapılacak yatırımlar Türkiye'nin Ege ve Akdeniz sahil bandı boyunca yayılan bölgesel kültür turizmi sektörünün getirilerini Doğu Akdeniz'e kadar taşımaya katkı sağlayacaktır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu bölgelerinde yer alan varlıkları ziyarete gelen turist potansiyeli için de bir geçiş durağı sağlayarak bütünleşik, alternatif turizm rotaları oluşturulmasına yardımcı olacaktır. Kentin, Dünya Miras Listesi'ne girmesi ile Çukurova Bölgesi'nde bulunan Tarsus, Kozan, Misis gibi döneminde yoğun ilişkilerde bulunduğu diğer antik kentlerle birlikte bölgesel bir turizm potansiyeli oluşturacağı düşünülebilir. Buna ek olarak Kalıcı Liste'de yer alan 18 varlıktan üçünün Anavarza ile benzerlik göstermesine karşın 77 varlığın yer aldığı Geçici Liste'de sadece iki varlığın benzerlik göstermesi kentin asıl listeye aday gösterilmesi için önemli bir gerektir.

Bu sebeplerle Anavarza Antik Kenti'nin Asıl Liste'ye başvurusunun yapılabilmesi için gerekli belgelerin tamamlanabilmesi adına çalışmaların yoğunlaştırılması yararlı olacaktır. Yönetim planı taslağı akabinde yönetim planının hazırlanması en önemli eksiklik olarak görünmektedir. Sivil Toplum Örgütleri'nin de bu konuda baskılarını arttırmaları ve bu konu üzerinde kamuoyu oluşturmaları, ancak tüm bunların olabilmesi için öncelikle kentteki kazı çalışmalarının belirli bir seviyenin üzerine çıkarılarak kentin önemini hatırlatacak ya da pekiştirecek düzeye gelmesi gerekmektedir. Son yıllarda antik kentteki çalışmalara verilen desteğin önemli ölçüde arttığı bilinmektedir, ancak başvuru dosyası için eksik kalan kısımların giderilmesi bölgedeki turizm potansiyelini arttırmak için oldukça önemlidir.

Kaynakça / References

- AKİPEK, Serap, “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi”, **AÜHF Dergisi**, C. 50, S. 4, 2001, s. 13-39.
- AKTEPE, Eylem, “Assos Antik Kenti”. Görülecek Yerler, Assos Rehberi, 2017, (http://www.assos-rehberim.com/nm-Assos_Antik_Kenti-cp-100, Erişim Tarihi: 10. 04. 2018.
- “Aphrodisias Tarihçesi ve İlk Kazılar”, <http://www.aphrodisias.org/aphrodisias-tarihcesi-ve-ilk-kazilar>, Erişim Tarihi: 04. 04. 2018.
- ATALAY, Rahmi, “Afrodisias Heykel Okulu”, **Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2, S. 3, 2014, s. 140-149.
- BELL, Gertrude L., “Arab South Gate, in Front of Roman Triumphal Arch”, Newcastle University, 1905. http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=3&start=160
- BLOCH, Marc Leopold Benjamin, **Feodal Toplum**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1995.
- BURRELL, Barbara, **Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors**, Boston 2004.
- BUYRUK, Hasan, Sis’i (Kozan) Akdeniz’den Kapadokya’ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.
- BUYRUK, Hasan, “Konumu Geçmişi ve Kimliği ile Anavarza”, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 6, S. 3, 2016, s. 695-710.
- CAN, Hakan. “Bir Saklı Hazine: Anavarza Antik Kenti”, **OTC news**, 2016, <http://www.otcnews.com.tr/bir-sakli-hazine-anavarza-antik-kenti/>, Erişim Tarihi: 06. 05. 2018.
- EMRAHOĞLU, Pelin, “Anavarza”, **Altınşehir Adana**, 2016, www.altinsehiradana.com
- ERASLAN, Şehnaz, “Tethys and Thalassa in Mosaic Art”, **Art-Sanat Dergisi**, S. 4, 2015, s. 1-13.
- ERGEÇ, Rifat, “Anazarbus Antik Kenti ve Nekropolü”, **Varia Anatolica**, C. 13, S. 1, 2001, s. 389-410.
- De GIORGI, Andrea U., “Hellenistic Founders, Roman Builders: Anazarbus in Cilicia”, **Hellenismus in der Kilikia Pedias**, 2011, s. 121-138.
- FEILDEN, Bernard M.; JOKILEHTO, Jukka, **Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites**, 2. baskı, ICCROM, Roma 1998.
- GOUGH, Michael, “Anazarbus”, **Anatolian Studies**, C. 2, 1952, s. 85-150.
- GÖĞEBAKAN, Yeliz; SABAN, Duygu, “Dünya Miras Listesi ve Vespasianus -Titus Tüneli- Süreç Üzerine bir Değerlendirme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 55, Şubat 2018, s. 333-344.
- GRAHAM, Alexander John, **Colony and Mother City in Ancient Greece**, Manchester 1999.
- “Hellenistik Dönem Krallık Başkenti: Pergamon”, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 2014, <http://arkeoloji.cbu.edu.tr/kazi-ve-yuzey-arastirmalari/pergamon.9365.tr.html>, Erişim Tarihi: 04. 04. 2018.
- İBCİ, R. Onur, “Priene Antik Kenti”, 2016, <http://arkeopolis.com/priene-antik-kenti/>, Erişim Tarihi: 30. 11. 2018.
- ICOMOS. “History”, 2011, <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/>, Erişim Tarihi: 27. 11. 2018.
- JOHNSONS, Sherman E., “Early Christianity in Asia Minor”, *Journal of Biblical Literature*, C. 77, S. 1, Mart 1958, s. 1-17.

- MARSHALL, Duncan, **Preparing World Heritage Nominations**, UNESCO, 2011.
- MCKERCHER, Bob; MCKERCHER, Robert; DU CROS, Hilary, **Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management**, Routledge, New York 2002.
- ORBAŞLI, Aylin, **Tourists in Historic Towns: Urban Conservation and Heritage Management**, E & FN Spon, Londra 2000.
- ÖZBEY, Veysel, “Alakapı”, **Anavarza-Adana**, 2015.
- PEKMEZCİ, Işıl Polat, Çukurova Bölgesindeki (Kilikya) Bazı Tarihi Yapılarda Kullanılan Harçların Karakterizasyonu Ve Onarım Harçları İçin Öneriler, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- PIRSON, Felix, “Pergamon Antik Kenti”, Çev. Zeynep Yılmaz, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, S. 28, Temmuz 2012, s. 116 vd.
- POSAMENTIR, Richard, “Kulturkontakt Als Impuls Architektonischer Innovation: Austausch Und Inspiration in Anazarbos, Einer Vergessenen Grenzstadt Zwischen Ost Und West.” s. 89-106, in **Austausch und Inspiration: Kulturkontakt als Impuls Architektonischer Innovation; Kolloquium vom 28-30.4.2006 in Berlin Anlässlich des 65. Geburtstages von Adolf Hoffmann, Veranstaltet Vom Architektur-Referat und der Abteilung Istanbul des DAI**, Vol. 9: Philipp Von Zabern Verlag GmbH, 2008.
- SALMAN, İsmail, “Adana'nın Antik Kentleri”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Ed. Erman Altun, M. Sabri Koz, YKY Yayınları, İstanbul 2000, s. 178-201.
- SALTUK, Secda, **Antik Çağda Hipodromlar, Circuslar**, Ege Yayınları, İstanbul 2001.
- SAYAR, Mustafa H.; Ercan, Pelin, “Kilikya Yüzeý Araştırmaları 2007”, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Haz. Fahriye Bayram ve Özme Adil, Ankara, S. 1, Mayıs 2008, s. 75-84.
- TAŞYÜREK, Orhan Aytuğ, “1973 Kilikya Araştırmaları”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XXII-1, 1975, s. 120 vd.
- TC KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, “Anavarza Antik Kenti (Adana) [2014]”, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü,
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,93760/anavarza-antik-kenti-adana-2014.html>, Erişim Tarihi: 15. 04. 2018.
- TC KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, “Efes (İzmir)”, 2015, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44404/efes-izmir.html>, Erişim Tarihi: 04. 04. 2018.
- TC KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, 2017a, “Afrodisias Antik Kenti (Aydın)”, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü,
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44400/afrodisias-antik-kenti-aydin.html>, Erişim Tarihi: 04. 04. 2018.
- TC KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, 2017b, “Afrodisias”, Aydın İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <http://www.aydinkulturturizm.gov.tr/TR,64400/afrodisias.html>, Erişim Tarihi: 04. 04. 2018.
- TC KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI, 2017c, “Assos Arkeolojik Alanı (Çanakkale) [2017]”: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,181113/assos-arkeolojik-alani-canakkale-2017.html>, Erişim Tarihi: 04. 04. 2018.
- UNESCO, “World Heritage Centre”, 2018, <http://whc.unesco.org>, Erişim Tarihi: 28.11.2018.

ÜNAL, Ahmet; GİRGİNER, K. Serdar, **Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

YÜKSEL, Ece, 17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2012.